

Bemærkninger til Dr. phil. Astrid Friis's anmeldelse af Aksel E. Christensen, *Dutch Trade to the Baltic about 1600*.

Det vilde neppe være muligt at finde en mere sagkyndig anmelder af min bog *Dutch Trade to the Baltic about 1600* end dr. Astrid Friis, der paa een gang er ekspert i sundtoldsregnskaberne og samtidig har specialiseret sig i den behandlede periodes handelshistorie. Da det desuden forud er kendt, at vi — skønt enige i mangt og meget vedrørende kritikken af sundtoldsmaterialet — divergerer stærkt i syn paa og opfattelse af dette vældige kildekompleks, dets værdi og anvendelse, kan et svar fra mig kun være naturligt og venteligt. Der skulde være de bedste muligheder for en frugtbar diskussion om principper, synspunkter og konkrete sagforhold. Skønt dr. Friis's anmeldelse er ganske omfattende (12 s.), giver den dog ringe anledning til drøftelser af den art; vore divergenser berøres ikke, og min metode og mine hovedkonklusioner bliver i det højeste genstand for summarisk vurdering uden egentlig argumentation. Det er saaledes andre grunde, der foranlediger mit svar. Jeg er klar over, at min bog er saa speciel, at kun ganske faa herhjemme har dannet sig en selvstændig opfattelse af den, og ikke mindst i betragtning af dr. Friis's sagkundskab og autoritet vilde hendes anmeldelse naturligt komme til at danne grundlaget for den almindelige vurdering. Men nu viser det sig, at den er behæftet med en række misforstaaelser og fejl, som jeg ikke synes min bog kan være tjent med skal staa uimodsaagt.

Afgørende for mig er det, at der forekommer mig at være en himmelvid forskel mellem den bog, dr. Friis anmelder, og den jeg har skrevet. Det begynder med titelen. Hovedtitelen angives straks i lin. 3 som *Studies in Dutch Trade about 1600*, men den disputats jeg udsendte 1941 hedder noget ganske andet, nemlig *Dutch Trade to the Baltic about 1600* — altsaa baade mindre og mere. Det er blot en lapsus, men med den rigtige titel berøves basis for den aandfulde sammenligning med prof. Arups disputats (*Studier i engelsk og tysk handels historie*), der iøvrigt i anlæg og indhold er grundforskellig fra min. Hvor underordnet og formalistisk denne detalje end er, saa er den dog symbolsk for det følgende. I den egentlige behandling og vurdering rammer dr. Friis gang paa gang lige saa meget ved siden af.

En af de alvorligste anker angaar begrebet »Østersøhandelens balance«. Herom hedder det indledningsvis, at indvendingerne »gælder ikke mindst forfatterens prisværdige, men mislykkede

forsøg paa at gøre Østersøhandelens balance op« (s. 703), s. 711 gentages, »at hans grandiose slutkapitel om Østersøhandelens balance mangler stabilitet«, og i den afsluttende karakteristik slaas det endnu engang fast, at »de afsnit, der behandler Østersøhandelens balance, hører til bogens svageste« (s. 713). Hvad der her sigtes til, maa jeg tilstaa er mig ganske ubegribeligt. Mit slutkapitel handler om Amsterdams kornmarked i forhold til korntransporten gennem Sundet, og hverken der eller i noget andet afsnit forekommer udtrykket »Østersøhandelens balance« og mig vitterligt heller ikke begreber, der kan rummes i dette udtryk. Paa afhandlingens allersidste side (s. 428) berøres derimod et problem, som jeg kalder »transitbalancen i Sundet«, heri indeholdes sundtoldsregnskabernes bidrag til »Østersøhandelens balance«, hvis jeg har forstaaet dr. Friis's mening med dette uklare begreb ret¹. Transitbalancens behandling fremsatte jeg i 1937 som et arbejdsprogram, men i min bog skriver jeg udtrykkeligt, at jeg af indre og ydre grunde har ladet dette problem ubesvaret (this problem has not been solved), og i forordet gøres der i to forbindelser rede for, hvorledes og hvorfor denne del af programmet er blevet udsat (postponed) (s. 13 og 14)².

Den næste indvending gaar ud paa, at »skibsfartens forhold indtager en dominerende plads«, mens »man derimod faar meget lidt at vide om varerne, der dog udgør baade handelens og skibsfartens raison d'être« (s. 703). Denne vurdering forekommer mig noget skæv. Rent bortset fra bogens anlæg (se nedenfor) og uden hensyn til, at sundtolden i sit anlæg var en skibstold og sundtoldsregnskaberne stadig i første række var skibsregistranter, hvis rigtige udnyttelse kræver nøje kendskab til skibsfartsforholdene, viser en simpel optælling, at 119 s. angaar kapitler om skibsfart, 219 s. derimod handel og varer, mens 50 s. behandler samspillet mellem ladning og rute. Dertil kommer, at den skitserede fortsættelse om fragt, priser og transitbalance (se s. 13), der udgør 2. del af planen, fortrinsvis har varerne som emne.

¹ Sml. prof. Eli F. Heckschers teoretiske behandling af disse balanceproblemer i (Svensk) Hist. Tdskr. 1942 s. 172—75 (= Nationaløkonomisk Tdskr. 1942, 250 ff.).

² Det har iøvrigt været mig en glæde at konstatere, at Artur Attman i sin nylig udkomne disputats, *Den ryska marknaden i 1500-talets baltiska politik 1558—1595*, Lund 1944 (kap. V, især s. 106 f.) finder en forbavsende god overensstemmelse mellem de af ham beregnede handelsbalancer for en række baltiske havne og den af mig i 1937 raat skitserede transitbalance i Sundet. Selv om spørgsmaalet langtfra er løst ved dette sammenfald, er bogen dog et vigtigt indicium for arbejdsplanens gennemførlighed.

Umiddelbart derefter faar jeg at vide, at jeg burde være begyndt med den indledende oversigt over de vigtigste varer . . . ikke mindst den vigtigste, brodkornet« (s. 703), og i tilknytning til denne principielle retledning kommer saa anmeldelsens største saglige indlæg: en godt 6 s. lang redegørelse for udvalgte aar i kornhandelens historie, polemisk hæftet paa nogle summariske bemærkninger fra min kortfattede redegørelse for kurveforløbet i et enkelt diagram. Det vilde altsammen være saare godt, dersom min bog havde været en monografi over østersotrafikkens varehandel. Men efter sit hele anlæg er den noget ganske andet, nemlig en kritisk-metodisk undersøgelse med det formaal at skaffe kvantitative bestemmelser. For at ingen skulde være i tvivl har jeg udtrykkelig pointeret dette straks i forordet (s. 13), hvor jeg videre meddeler, at den ledende tanke i hele planen bestaar i »konfrontationer« af samme fænomen i forskelligartede kilder, og at »gangen i kapitlerne følger linien fra det sikre, konkrete og enkle til det sammensatte, uhaandgribelige og problematiske: fra skibstal og tonnager over organisationsformer og rutesammenhæng til varerne, deres omfang og sammensætning«, samt at det afsluttende kapitel danner overgangen til en fortsættelse om østersøhandelens rentabilitet og videre om fragt, priser og transitbalance. — I denne plan er der ikke plads for en almindelig varebeskrivelse, allermindst i indledningen — og hvorledes da med kornhandelens specielle udvikling og vilkaar!

En monografi over hollændernes baltiske kornhandel er en vigtig og løkkende opgave, og det er naturligt, at dr. Friis efterlyser den; men ved nærmere eftertanke vil enhver forstaa, hvor urimeligt det er at kræve den løst i den her anmeldte bog¹. Selv

¹ Jfr. s. 378, hvor jeg i tilslutning til kurven for korntransporten skriver: »A thorough analysis of the corn market on the places of production and consumption from a general European point of view is required, but only certain main points will be discussed here«, hvorefter der henvises til det afsluttende kapitel om omfanget af Amsterdams kornmarked i forhold til korntransporten gennem Sundet. — Dr. Astrid Friis's forkærlighed for kornhandelen har ogsaa i et andet tilfælde ført hendes kritik lidt paa afveje; jeg tænker paa anmeldelsen af Johan Schreiners bog om *Hanseaten og Norge i det 16. århundre* (samme bd. af Hist. Tidskr. s. 535—44). Her ankes (s. 536) over, at »kapitelinddelingen er næsten rent kronologisk«, ikke systematisk, og størstedelen af kritikken anlægges, som om bogen var en monografi over vare-, især kornhandelen. Men Schreiners bog er i hele sin opbygning og karakter noget ganske andet, nemlig en udførlig redegørelse for kornhandelspolitikken vurderet imod de faktiske økonomiske vilkaar, og den kronologiske disposition er derfor naturlig, ja, den eneste rigtige. En bog kan formes over mere end een læst, og det er dobbelt urimeligt saaledes at kritisere baade disposition og indhold, naar de udgør en naturlig enhed.

for den af mig behandlede periode er det en stor og selvstændig opgave, men iøvrigt bør den løses i større kronologisk sammenhæng. Dr. Friis's velvillige anvisninger paa forskellige værker (Naudés for sin tid fortræffelige, men nu stærkt forældede værk om europæisk kornhandelspolitik, afhandlinger om hollandsk kornhandel i middelalderen og værker om engelsk og fransk kornhandel) forekommer mig ret daarligt placerede. Arbejdet maa tages op fra grunden og maa bygge paa tre hovedbestanddele: 1. den kvantitative bestemmelse af omsætningen i korn (hvor bestemmelserne fra min bog eventuelt kan danne udgangspunktet); 2. en analyse af prisforholdene i de baltiske produktionslande og i de vesteuropæiske konsumerende byer (bidrag hertil indgaar i min plan om fortsættelse; store forarbejder fra de af mig undersøgte købmandsarkiver og fra prislisterne paa Amsterdams børs¹ var forlængst udarbejdede, da bogen kom); 3. en systematisk udnyttelse af akterne i de hollandske og i det baltiske omraades arkiver vedrørende handelsreguleringen (delvis udgivet i nyere publikationer).

Da min disputats saaledes af principielle grunde aldeles ikke egner sig som grundlag for en diskussion af kornhandelens specielle historie, kan jeg ikke her gaa nærmere ind paa Frk. Friis's kommentarer; kun maa jeg notere, at jeg langtfra overalt kan tiltræde dem, og at hendes lange redegørelse efter min mening intetsteds rækker ved rigtigheden af min kortfattede skitse, selv om den nok paa sine steder supplerer den. — Derimod maa jeg opholde mig lidt ved et par principielle spørgsmaal. S. 704 korrigerer dr. Astrid Friis min karakteristik af de hollandske skippere som »servants of a typical speculative trade«; hun mener de i stedet burde have været omtalt som »betjenende almindelig forsyningshandel«. Umiddelbart derefter ankes der over, at jeg har »opfattet de svingende kurver (i diagram I) over skibspassager gennem Sundet først og fremmest som udtryk for konkurrencen mellem Nederlanderne og de andre søfarende nationer under de skiftende udenrigspolitiske konjunkturer« i stedet for at undersøge, »om ikke de hurtige udsving i antallet af skibe i Østersøfart for en væsentlig del skyldes de vesteuropæiske landes stadigt vekslende behov for Østersøkorn«.

En gennemgang af hvad der staar i min bog s. 86 vil vise, at dette referat ikke helt dækker min tankegang. Jeg indleder nemlig med at fastslaa, at kurvernes udsving »mirror now political, now purely economic events and facts«. Efter at jeg derefter har paa-

¹ Amsterdamskurserne er nu offentliggjort: *Nederlandsche prijsgeschiedenis I*, udg. af N. W. Posthumus, Leiden 1943.

vist, »at det paa faa undtagelser nær er den nederlandske kurve, der er udslaggivende for svingningerne i den samlede øst-vestlige trafik«, anføres det, at kurverne »indicerer ustabile, hurtigt veks-lende konjunkturer«, og saa kommer den afgørende fortsættelse: »Diagrammet tyder paa, at de nederlandske skippere har været tjenere for en udpræget spekulationshandel, hvis købmænd har kunnet disponere over en stor skibsflaade. Ved udsigt til heldige konjunkturer for baltiske produkter (især korn) har de kunnet sætte en stor skibsreserve ind i østersofarten eller har kunnet koncentrere sig om denne rute; i ugunstige aar har de derimod været i stand til at trække store dele af den normale østersoflaade bort til andre, mere profitable ruter«.

Anmelderens sidste anke er altsaa ganske ubegrundet; jeg anser ikke trafikens svingninger ensidigt bestemt af de politiske konjunkturer, men har ogsaa aabent blik for ikke blot Vestens »vekslende behov«, men ogsaa for det baltiske baglands »skiftende produktion«. Havde dr. Friis blot draget nytte af min henvisning til den egentlige gennemgang af korntransporterne, maatte det, om ikke for, være blevet klart for hende, at hun havde draget sit polemiske sværd forgæves. I konklusionen (s. 424 = Danske resumé s. 485) sammenfatter jeg nemlig kommentaren til diagram XVI og XVII (kap. VII § 6—8 og IX § 6—7) saaledes: »de voldsomme fluktuationer fra aar til aar er normalt umiddelbart afhængig af samspillet mellem de stærkt skiftende høstresultater i øst og vest, men har i enkelte aar haft krige og andre politiske begivenheder som grund«. Hvorledes skulde jeg ogsaa komme til andet resultat, naar høstudsigterne og de politiske konstellationer er staaende tema i købmandsbrevens informationer¹. Noget ganske andet er, at jeg ved gennemgangen af diagram I, som udtrykkelig fremhævet s. 86, især havde brug for de dominerende udviklingslinier og derfor fortrinsvis betragtede »trends« med forbigaaelse af »the annual fluctuations« (der jo især afspejler de skiftende høstresultater).

Med hensyn til det andet punkt, rigtigheden af min karakteristik af den hollandske handelsflaade som letbevægelig og afhængig af det af storkøbmændene i Amsterdam dominerede fragtmarked, saa forekommer det mig udførlig dokumenteret i kap. V om sam-

² I A. Attmans anførte værk dokumenteres de politiske begivenheders afgørende betydning for det russisk-baltiske varemarked. Se fx. ogsaa E. Wendt, *Det svenska licentväsendet i Preussen 1627—1635* (1933) og for Nederlandene J. H. Kernkamp, *De handel op den Vijand 1572—1609 I—II* (1931—34) eller klassiske værker som R. Fruin, *Tien jaren uit den Tachtigjarigen oorlog 1588—1598* (1857) og G. W. Kernkamp, *De sleutels van de Sont* (1890).

spillet mellem ladning og rute (specielt s. 249 f. og 259 f.; jfr. s. 104, hvor det anføres, at de hollandske skibe ikke var specialiseret efter varer og rute). Hollands søfart prægedes langt mindre af hensynet til hjemlandets vareforsyning, end af at dets talrige skibe var Europas »vrachtvaarders«. Det gav meget tidligt skibsfarten og endnu mere den dermed nøje forbundne kornhandel et stærkt spekulativt præg, især koncentreret i Amsterdam med dets store fragt- og kornmarked. Frk. Friis indrømmer det delvis selv, især for tiden efter 1618—20 (s. 709), men det findes ogsaa i slutningen af det 16. aarhundrede. I 1578 karakteriserer en Antwerpen-købmand forbindelsen med Danzig som en vanskelig og uberegnelig handel med »vele schoone hazaerden« (s. 386), og hans lissabonske handelsselskab fik spekulationens revers at føle; selv den ellers saa forsigtige van Adrichem optræder i 1580erne med primitive former for leveringshandel (s. 392 f.), og fra de ældste notarprotokollers tid chartrede Amsterdam-købmændene mængder af skibe uden at disponere over ladninger eller underbefragtere. Jeg kan ikke anse det for uberettiget at karakterisere saadanne dispositioner, hvor der købes korn og skibsrum paa kredit til fremtidig levering, endnu før afsætningsmulighederne kan overskues, som »speculative trade«. Men selvfølgelig er der ikke her tale om moderne terminshandel eller andre former for fiktiv spekulativ varehandel, for det vilde jo være nonsens at omtale noget saadant i samme aandedrag som aktiv skibsfart.

En væsentlig mangel af anden art er efter anmelderens mening mit utilstrækkelige kendskab til den historiske litteratur i emnet. Efter i tilslutning til kornhandelen gentagne gange at have suppleret min litteraturliste (s. 703, 704) konkluderes: »Som allerede bemærket af prof. Heckscher, synes dr. Aksel E. Christensen ikke at have noget omfattende kendskab til den almindelige økonomiske historie og følgelig heller ikke til litteraturen, der behandler denne« (s. 713). Prof. Heckschers vurdering forekommer under omtalen af østersøfartens indre konstruktion, handelsteknik og handelsret og gaar ud paa, at jeg »ej på alla punkter förefaller vara riktigt hemmastadd i den almäna ekonomiska historien« (Svensk Hist. tidskr. 1942 s. 185). Hvorvidt dr. Friis her har truffet prof. Heckschers mening, vil jeg overlade til læserens skøn. Derimod vil jeg understrege, at Heckscher rigtigt har forstaaet og samtidig anført, at paralleludviklingen i de øvrige lande, specielt England »i princip helt och hållet ha lämnats å sido«. Efter studier i Malynes omfattende handelshaandbog fra 1629 (Consuetudo vel Lex Mercatoria) og moderne værker var jeg

kommet til den overbevisning, at Englands og fastlandets handelsformer og -teknik var grundforskellige¹, og af indre og ydre grunde besluttede jeg at holde mig snævert til de hollandske forhold og afstod fra ethvert forsøg paa at vurdere konsekvenserne af det hollandske materiale for de tilsvarende forhold hos de omliggende handelsnationer (jfr. s. 14 og 200 f. med note 3). Dermed ikke sagt, at mine kundskaber ikke med held kunde være suppleret. Derimod føler jeg mig ikke i nogen taknemlighedsgæld til dr. Friis for hendes venlige supplerings af min forfatterliste; det var ikke den slags mangler jeg folte trang til at undskylde i forordet. Alle titler er mig velkendte, og indholdet ogsaa med undtagelse af Ushers (ogsaa for dr. Friis ukendte) og Gras's værker om fransk og engelsk kornhandel, der ikke findes i danske offentlige biblioteker, og jeg kan stadig ikke se, at der er brug for dem i min bog, saaledes som den er anlagt. — Paa baggrund af denne haarde kritik haaber jeg ikke det virker ubeskedent, at jeg til supplement citerer min hollandske anmelder, handelshistorikeren W. S. Ungers vurdering af mit kendskab til det specielle, det hollandske. Han skriver: »Med stor hjemmevanthed og for en udlænding bemærkelsesværdig dygtighed behandler forf. det nederlandske stof. . . . For sin forfatterliste fortjener forf. en kompliment; jeg savner dog Van der Kooy's Stapelmarkt deri«².

Ogsaa i en anden kritik træder Frk. Friis i prof. Heckschers fodspor, nemlig hvor hun skriver, at jeg »tildeler Holland en ufortjent rolle som »kapitalismens« gennembrudsland« (s. 713; jfr. Heckscher s. 186). En saa dristig omvurdering og vendt op og ned paa kronologien indenfor et saa fundamentalt spørgsmaal — der vel har været en af de vigtigste præmisser for dommen: manglende kundskaber! — har dog aldrig været min agt. Jeg har blot indenfor det hollandske samfund villet yde et bidrag til at karakterisere det afgørende trin i den revolutionerende omformning af det økonomiske liv, i praksis som i mentalitet, som man almindeligt kalder det kapitalistiske gennembrud, og jeg har for dette land fundet, at aartierne før og efter 1600 var den rette datering. Mine anmelderes misforstaaelse maa, saavidt jeg kan se, bero paa en

² Jfr. den skarpe tvedeling mellem tysk og engelsk handel i prof. Arups disputats, især »Afsluttende bemærkninger« s. 486 ff. Frk. Friis's morsomme paastand (s. 712 f.) om, at »man næsten kunde tro, at han (jeg) ikke havde læst« dette værk af Arup — vel fordi jeg ikke citerer det side op og side ned — lader jeg blive staaende ved sit værd.

¹ Tijdschrift voor Geschiedenis 1942 s. 295: »Met groot gemak en voor een vreemde opmerkelijke habilitéit hanteert de schr. het Nederlandsche materiaal . . . Voor zijn auteurslijst verdient de schr. een compliment; ik miste daarop echter Van der Kooy's Stapelmarkt«.

enkelt uheldig formulering¹, da jeg ellers — mit princip tro — ikke har placeret denne udvikling i den europæiske sammenhæng. I samme forbindelse og ellers lejlighedsvis omtales det dog, at Antwerpen var forud for Amsterdam i denne udvikling (s. 427 = 489 og yderligere bl. a. s. 129 n. 2, 254, 398 f., 405 f.).

Skønt dr. Astrid Friis ikke personlig har noget nyt at indvende mod disse kapitler om organisation og teknik, som hun anser hører til bogens »bedste« og »vægtigste« (s. 712, 713), undlader hun dog ikke at gentage indvendinger fra mine opponenter ved disputatsens forsvar. Disse spørgsmål kunde fortjene en nærmere drøftelse, men jeg maa afstaa fra det her, da det nødvendigvis kræver de to professorers indlæg som udgangspunkt. Jeg maa dog oplyse, at jeg for de fremdragne punkters vedkommende imødegik mine opponenter, og at jeg stadig er overbevist om mine standpunkters holdbarhed.

Ved en ulyksalig hændelse synes den akkuratesse, omhu og stringens, som dr. Friis selv plejer at yde i næsten samme omfang, som hun kræver det af andre, i denne anmeldelse at have svigtet hende fuldstændig. Jeg har allerede behandlet en del af de mere indgribende fejl og misforstaaelser, men skal dog endnu kortelig berøre en række andre, der er af betydning for min bogs vurdering.

S. 710 (gentaget s. 711) fortælles, »at forfatteren har ladet sig nøje med at foretage en undersøgelse af (studier i) notarialregistrene for 4 (kun fire) aar«. Den opregning, Frk. Friis samtidig foretager, giver dog 5 aar! Faktisk omfatter mine stikprøver ialt 8 aar (iflg. tab. 12 ialt 2038 certepartier, hvoraf 923 til Østersøen), og alle otte aar indgaar i 10 tabeller (nr. 6—8, 12—17 og 20), mens to tabeller (nr. 21—22), der kun omfatter det lille mindretal af skibe, der blot havde ladninger alene maalt i læster, af statistiske grunde maatte indskrænkes til de af dr. Friis opregnede fem aar. Naar anmelderen derefter udfra sine bedreviden formoder, at aarsagen til at jeg ikke har undersøgt samtlige aar skulde være certepartiernes ringe værdi, er hun paa vildspor. Det skyldes simpelthen nødvendig økonomi med tid og penge; at gennemgaa den behandlede periodes over 1000 tykke protokoller for Amsterdam alene og identificere hvert enkelt chartret skib i sundtoldsregnskabernes næsten uendelige skibslisters vilde kræve et helt instituts arbejde gennem flere aar. Og ganske vist har jeg redu-

¹ I Conclusions s. 426 forekommer sætningen: »it may rightly be said that modern capitalism at that time was created in the Netherlands«, der er dobbelttydig og logisk snarest maa opfattes som af mine kritikere. Jfr. den enslydende formulering i Danske resumé s. 489.

ceret de tidligere forfatteres overdrevne forestillinger om certepartiernes værdi som historisk kilde, men det forekommer mig dog, at jeg samtidig har formaaet at vriste ikke helt ubetydelige resultater ud af mine stikprover; den af dr. Friis antydede modsætning mellem min formodede vurdering og mit fromme ønske om en systematisk undersøgelse har saaledes ingen bund i virkeligheden.

S. 711 vil dr. Friis røkke ved mit svageste, og derfor ogsaa meget vagt formulerede kvantitative resultat, nemlig ansættelsen af de nederlandske skibes toldbesvigelser for perioden 1574—97 til 40 à 50 pct. Argumentet er 7 nederlandske skibe fra 1587, der kun viser 25 pct. afvigelse; men mit skøn lader sig ikke røkke saa let, forankret som det er i beregninger over mine eksemplers almengyldighed. Rent bortset fra, at store afvigelser altid vil forekomme fra skib til skib, maa det erindres, at der vist heller ikke er nogen sikkerhed for, at de engelske toldregnskaber, der udgør sammenligningsmaterialet, paa den tid opgiver ladningerne fuldstændigt. Afgørende er det dog, at frk. Friis maa have overset betydningen af, at kornet for de 6 skibe deklareredes som engelsk gods, hvad der betød fortoldning efter de strengere former, der anvendtes overfor de upriviligerede nationer, og som de danske myndigheder forgæves krævede indført ogsaa for nederlænderne.

S. 703 oplyser dr. Friis mig om, at Holland »i middelalderen havde importbehov for korn«; det fremgaar allerede tydeligt af min bog s. 36. — S. 708 antydes min uvidenhed om korneksporten til Italien siden 1590. Men allerede i min indledning indgaar dette gammelkendte træk som et vigtigt led i min karakteristik af ekspansionen i det hollandske skibsfartssystem (s. 18, 19 f.), her dog efter H. Wätjens monografi (*Die Niederländer im Mittelmeergebiet*, 1909), der er langt at foretrække for Naudé. Disse korntransporter spiller iøvrigt en vigtig rolle i de ældste notarprotokoller (fra 1593 ff.), selv om de først senere indgaar som led i de baltisk-sydeuropæiske rejser (jfr. s. 269 og 274).

S. 707 bemærkes, »at det er dog ikke ubekendt, at den spanske armadas udsendelse først og fremmest var tænkt som et afgørende slag mod dronning Elisabeths og Englands krigsmarine« — som om jeg skulde have ment den var rettet mod Holland! Men jeg anvender blot armadaen som en simpel tidsangivelse, og faktisk laa de uafhængige Nederlande helt nede i 1587 overfor Spaniens krigsanstrengelser, hvad der atter bevirkede en meget skærpet holdning overfor de nederlandske skibe i de spansk-portugisiske havne (se J. H. Kernkamp, *De handel op den Vijand I* s. 200 ff.; jfr. min bog s. 270).

Endelig maa jeg gøre holdt ved en sidste detalje. S. 712 kaldes det »en skønhedsfejl«, at jeg har betegnet det omstridte spørgsmaal om skibs- eller skipperhjemsted som uafgjort, idet dr. Friis gentager sin henvisning fra Scandia 1935 til Brakel og Brünner, der skulde have afgjort problemet til fordel for skipperen. Ja, hvis det blot drejede sig om min og min anmelders opfattelse, var sagen forlængst klar. Min formulering er imidlertid en indrømmelse til sundtoldstabellernes udgivere; jeg viser (s. 61 ff.), at Fru Nina Bang virkelig havde grunde for sin stejle fastholden ved skibshjemstedet, der jo ogsaa opretholdes endnu i tabellernes sidste bind, fra 1939. En fremlæggelse af data vil vise, hvorvidt jeg har tillagt mig ufortjent ære. Jeg indleder (s. 60) med at redegøre for, hvorledes Fru Bang i 1906 til skade for hans bog overbeviste Ravestijn om sit synspunkts rigtighed, derefter anføres Brakels banebrydende studie fra 1915, der 1922 tiltrædes af Brünner og 1933 af Schreiner, og jeg tilføjer saa i noten: »I accepted this view in 1934« og henviser til min anmeldelse af sundtoldstabellerne i Hist. Tdskr. (10. R. III s. 118 f.). — Dr. Friis indsats berørte jeg ikke, og jeg mener stadig hun var bedst tjent med, at den forblev uomtalt; men naar hun saa ihærdig gentager den, skal jeg ikke fortie den. Henvisningen gaar paa en lang note i Scandia 1935 (s. 136 f.) til forklaring af, at hun ikke citerede Brakel og Brünner i sin afhandling 1925 (Hist. Tidsskr. 9. R. IV); det skete »ikke af ukendskab«, idet »en omtale af den (Brakels afhandling) gled ud ved den endelige redaktion«. Den lange redegørelse bortforklarer dog ikke, at Frk. Friis i sin afhandling 1925 paa uheldig maade sammenblander skippers og skibs hjemsted (s. 168).

Til slut maa jeg komme lidt ind paa dr. Astrid Friis's omtale af det jeg har opfattet som hovedformaalet med min bog: de kvantitative resultater af mine »konfrontationer« af sundtoldsregnskaberne med andre kilder (sml. min bog s. 32 f.). Det drejer sig her om spredte og summariske udtalelser, der ikke udmærker sig ved klarhed. Det meddeles s. 709, at resultatet af mine studier over sundtoldsregnskaberne kildeværdi »ikke kan omtvistes«, men andetsteds faar man at vide, at undersøgelserne der bygges paa er »saa lidet omfattende, at det maa kaldes stærkt forhastet paa basis heraf at konstruere en revideret lastetoldskurve« (s. 710); i virkeligheden er denne kun den direkte konsekvens af vurderingen af regnskaberne kildeværdi. Resultatet af det hele, mener min strenge anmelder s. 709, »har, kan man sige, kun bidraget til at

gøre »confusion worse confounded«¹. Man maa her uvilkaarligt spørge, om man ellers indenfor kritisk historieforskning plejer at kalde det at øge forvirringen, naar man bestemmer en kildes karakter og vurderer dens afvigelser fra virkeligheden? Den simple konsekvens heraf maa være, at C. Weibull ved sine Saxostudier har »forbistret« Sakseforskningen og Kr. Erslev Hvidtfeldtforskningen!

Hvad dr. Friis kræver er »eksakte tal«. Saaledes karakteriserer hun diagram I som »langt fra lydefrit« (s. 706), fordi klareringen i visse tilfælde foregik efter falske eller pro forma-papirer. Det berører dog overhovedet ikke diagrammets rigtighed; selv om jeg i teksten har antydet visse fejkilder, gør jeg ikke fordring paa ved en rekonstruktion at ophæve misvisningen, men registrerer blot surdtoldstabellernes tal i diagrammet. Det er anmelderens fejl, naar hun tror, at et saadant diagram, hvis hensigt blot er at anskueliggøre, ved en magisk proces skal kunne afbilde virkeligheden bedre end materialet, og bliver skuffet, naar det alligevel ikke er tilfældet.

Det maa være den samme skuffelse, der faar luft, naar det s. 709 bemærkes, »at man ogsaa efter fremkomsten af (min) bog bør være yderst forsigtig med at fæste sig ved eksakte tal for varetrafikken gennem Sundet« — som om jeg nogensinde har foregøjet at ville fremskaffe præcise eller eksakte tal, og som om det var et berettiget krav at stille. Mit maal har jo netop været at erstatte dr. Astrid Friis's og andres 5—6-cifrede tal med decimaler, der bibringer et falsk indtryk af nøjagtighed, med approksimative vurderinger mere i kontakt med virkeligheden. Hvorledes jeg selv ser paa nøjagtighedsgraden af mine resultater, fremgaar af min konklusion: »Visse grundlove for afvigelserne fra den umiddelbare registrering af tallene kan fastslaas, derimod ikke eksakt limitering af fejlprocenterne. De fundne afvigelser og de foretagne kurvekonstruktioner maa følgelig ikke opfattes som faste korrelationer, men som omtrentlige anvisninger, der kan suppleres og uddybes og bestemmes nærmere gennem senere undersøgelser« (s. 422 = Danske resumé s. 483 f.).

Sammenligner man dette med, hvad jeg til indledning skriver om den kvantitative metode (især kap. I § 7—8), forekommer det mig svært at finde det af dr. Friis fastslaaede »misforhold mellem program og virkelighed« (s. 713). Den blotte paastand er i hvert fald ikke nok. Og naar denne afsluttende vurdering begrundes med, at »det behandlede talmateriale maa siges at være

¹ Jeg gengiver Milton-citatet i dets rette skikkelse, da Frk. Friis's »confusion worst confounded« ikke giver mening.

ret spinkelt, og der undertiden bygges mere derpaa, end dette vel kan bære«, tyder det paa svigtende forstaaelse af grundideen i min bog. Det er jo netop, fordi materialet er saa spinkelt, at jeg maa gribe til mine konfrontationsmetoder, der sætter os i stand til at opnaa større og sikrere resultater, »end det vilde være muligt ved en simpel addition af analyser af de enkelte kildekomplekser hver for sig« (s. 422 = 483). I hvert enkelt tilfælde forsøger jeg at vurdere resultatets bærekraft, og selv om mine resultater og metoder langt fra er fuldkomne, staar det dog fast, at hvis man anerkender resultatet af min kritik af sundtoldsregnskaberne talopgivelser, staar der kun dette alternativ aabent: enten at opgive disse regnskaber som kilde eller ogsaa i princip at godkende mine synspunkter, dvs. lægge mine metoder og resultater til grund eller ogsaa erstatte dem med andre og bedre.

Dr. Astrid Friis's store indsats i udforskningen af sundtoldsregnskaberne vil altid blive staaende; hun var den første, der systematisk tog deres kildeværdi op til behandling. I 1934 fulgte jeg hendes linie, men det stod mig samtidigt klart, at den negative kritik maatte afløses af et positivt opbygningsarbejde. Jeg sluttede min afhandling med et konkret forslag om at fremlægge midlerne hertil (Hans. Geschichtsbl. 1934 s. 141 f.). Aaret efter gjorde jeg i et foredrag¹ status op saaledes: Nina Bangs karakteristik af regnskaberne som »et tro spejlbillede« af virkeligheden havde fortsat præget opfattelsen; »den stærke ros udsprang af erkendelsen af, at denne opfattelse var rigtig«, mens »den strenge kritik hidrørte fra, at man alene vurderede ud fra det krav, at denne opfattelse skulde være rigtig«. Jeg fremholdt det fejlagtige heri og skitserede et forskningsprogram; den her omtalte bog er et første forsøg paa at omsætte dette program til virkelighed.

At dømme efter anmeldelsen har dr. Astrid Friis ikke forstaaet den bærende ide i denne forskning, men er forblevet paa den negative kritiks stade.

Aksel E. Christensen.

Øresundstoldregnskaberne Kildeværdi. En Replik.

Dr. Aksel E. Christensen.

Jeg forstaar paa Deres replik, at vor opfattelse i mangt og meget er divergerende, og at De mener, at jeg i flere henseender

¹ Holdt 1935 under Hansischer Geschichtsvereins aarsmøde i Minden a. W., i ændret form gentaget i Historisk samfund 1937; jfr. *Conventus primus historicum Balticorum Rigae* 1937, Riga 1938 s. 395 f. og disputatsen s. 23 f.